

Samenwerken bij buurtverbetering: de Wmo als impuls

Astrid Huygen, Erik van Marissing en Freek de Meere

September 2009

Inhoud

1.	Sociale aspecten van gebiedsontwikkeling	7
2.	Nieuwe verhoudingen tussen burger, overheid en maatschappelijke organisaties	9
3.	Samenwerking tussen gemeenten en woningcorporatie	11
4.	Veranderingen door de Wmo?	13
5.	Ambities en barrières	19
6.	Conclusie	21

Inleiding

Gebiedsontwikkeling heeft in Nederland een sterk fysieke inslag. Traditiegetrouw is de regie in handen van (fysieke en economische afdelingen van) gemeenten, woningcorporaties en projectontwikkelaars. Actoren in het sociale domein zoals welzijnsorganisaties en zorgaanbieders vervullen een meer aanvullende rol. Dat is misschien de reden dat sociale aspecten van gebiedsontwikkeling vaak pas op de tweede plaats komen. De Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) creëert, zo lijkt het, meer ruimte om sociale gebiedsontwikkeling prominenter op de agenda te zetten. Er is echter nog een lange weg te gaan.

1. *Sociale aspecten van gebiedsontwikkeling*

Gebiedsontwikkeling is traditiegetrouw een zaak van fysieke spelers: gemeenten, woningcorporaties en projectontwikkelaars. Gezamenlijk zetten zij de grote lijnen uit en leggen zij afspraken vast in meerjarige prestatieovereenkomsten. De afgelopen jaren krijgen sociale aspecten daarin een grotere rol. Het beste voorbeeld is de '40-wijkenaanpak' van het ministerie van Wonen, Wijken en Integratie (WWI). In de afgelopen jaren zijn talloze sociale wijkvisies geschreven en vonden talloze brandingsessies plaats. De toegenomen aandacht voor 'wonen, werken, leren en vrije tijd' lijkt echter niet uit te monden in een sociale sector die een leidende rol op zich neemt. De vele partijen die in het sociale domein actief zijn, hebben elk hun eigen doelgroepen, probleemdefinities en aanpakken. Dit maakt het contact met de fysieke pijler tot een complexe opgave. De sociale sector wil de sociale kwaliteit van gebiedsontwikkeling graag waarborgen, maar het blijkt erg moeilijk om een stempel te drukken op het totale ontwikkelingsproces. Mede hierdoor heeft de sociale sector nog teveel een afwachtende, passieve rol in gebiedsontwikkeling (Van der Pennen & Helleman, 2008).

In dit essay gaan we in op de mogelijkheden die de in 2007 ingevoerde Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) biedt om de sociale en fysieke aspecten van gebiedsontwikkeling in meer gezamenlijkheid vorm te geven. We richten ons daarbij op één van de negen zogeheten 'prestatievelden' die binnen de Wmo worden onderscheiden, te weten: 'het bevorderen van sociale samenhang in en leefbaarheid van dorpen, wijken en buurten' (prestatieveld 1). We verkennen de vraag in hoeverre gemeenten en woningcorporaties gezamenlijk vormgeven aan het bevorderen van sociale samenhang in combinatie met de fysieke aspecten van gebiedsontwikkeling.

Om deze vraag te beantwoorden, hebben we gesproken met vertegenwoordigers van gemeenten en woningcorporaties in zes gemeenten die variëren in grootte, ontstaansgeschiedenis en ligging.¹

1 Almere, Hellendoorn, IJsselmonde, Oud Beijerland, Uden en Utrecht.

2. *Nieuwe verhoudingen tussen burger, overheid en maatschappelijke organisaties*

Gemeenten, maar ook maatschappelijke organisaties, houden zich veelvuldig bezig met de vraag hoe zij burgers kunnen ondersteunen en hun participatie aan de samenleving kunnen vergroten (Nederland et. al., 2009). Deze ondersteunende rol vereist een andere manier van samenwerken en leidt tot andere verhoudingen tussen burger en overheid. Dat de Wmo een wet is die past bij deze nieuwe verhoudingen, zegt ook de RMO (2009). Bij de invoering van de Wmo op 1 januari 2007, zorgde deze wet voor behoorlijke opschudding, vooral rondom de aanbesteding van huishoudelijke zorg. Nu de aanloopfase eenmaal achter de rug is, besteden gemeenten meer aandacht aan het vormgeven van de inhoudelijke ambities van de Wmo (Van der Lans, 2008). Met Van der Lans pleit de RMO ervoor niet de wet zelf, maar de veranderingen die de wet beoogt onderwerp van debat te laten zijn. De RMO doelt met deze veranderingen onder meer op het vormgeven van de nieuwe verhoudingen tussen overheid en burger. In de nieuwe relaties gaat het er niet om dat mensen participeren in de systeemwereld van het bestuur. Het gaat er juist om dat professionele instanties participeren in de leefwereld van de burgers (Van der Lans, 2008). Hoe staat het bijvoorbeeld met de leefbaarheid, de kwaliteit van de woningen of voorzieningen van een buurt of wijk? De kracht van de Wmo ligt besloten in de mogelijkheden die de wet gemeenten en corporaties biedt: om wat er leeft in de buurt of wijk centraler te stellen bij gebiedsontwikkeling en om burgers zoveel mogelijk te ondersteunen.

De nadruk op ondersteuning is niet toevallig gekozen: de overheid wil ervoor zorgen dat alle burgers kunnen meedoen in de samenleving. Veel burgers kunnen zich prima redden, maar sommige (kwetsbare) burgers hebben daarbij de hulp en ondersteuning nodig van anderen en/of van voorzieningen.

3. Samenwerking tussen gemeenten en woningcorporaties

De gedachte achter de Wmo - andere verhoudingen tussen burger en overheid teweegbrengen - beïnvloedt ook de samenwerking tussen gemeenten en andere partijen, zoals woningcorporaties.

Sociale rol woningcorporaties

Heel wat Nederlandse woningcorporaties hebben de laatste decennia een transformatie doorgemaakt. Van sociale verhuurder werden ze een bedrijfsmatige organisatie. Woningcorporatie De Veste in Ommen wilde begin 2008 zelfs uit het bestel van sociale verhuurders stappen en als commerciële onderneming verdergaan. De meeste corporaties willen niet zover gaan als De Veste en beschouwen het huisvesten van de doelgroep nog steeds als hun primaire taak. Wel treden zij steeds vaker op als partner van gemeenten en ontwikkelaars. Tegelijkertijd pakken corporaties ook steeds meer sociaal-maatschappelijke taken op. Naast het verhuren van woningen houden zij zich bezig met tal van aangrenzende terreinen zoals onderwijs, zorg en welzijn (zie bijvoorbeeld Davis, 2006). Ook houden woningcorporaties zich in toenemende mate bezig met de leefbaarheid van de woonomgeving. Veel huurders kunnen tegenwoordig terecht bij buurtmeesters, leefbaarheidmedewerkers, die zich speciaal bezighouden met de leefbaarheid in de buurt (zie bijvoorbeeld Deuten, 2006). Daarnaast stellen corporaties budgetten beschikbaar waarmee bewoners initiatieven kunnen ontplooiën die ten goede komen aan de leefomgeving.

De samenwerking tussen gemeenten en corporaties is niet nieuw: gemeente en corporatie(s) kennen al veel afspraken, onder andere over de stedelijke woningmarkt. De gemeente Utrecht heeft bijvoorbeeld prestatieafspraken gemaakt met de Utrechtse woningcorporaties (Gemeente Utrecht, 2007). Daarin is vastgelegd hoe de woningvoorraad er de komende jaren uit zal moeten gaan zien en welke acties daarvoor nodig zijn. De verbindingen tussen gemeenten en corporaties manifesteren zich niet alleen in convenanten of prestatieafspraken: op alle bestuurlijke niveaus bestaan contacten. Soms zijn deze formeel, soms ook informeel. Vaak zijn de contacten organisch van aard en kennen de gemeente en corporatie een lange gezamenlijke geschiedenis (sommige woningcorporaties zijn zelfs voortgekomen uit voormalige gemeentelijke woningbedrijven). Het komt ook voor dat de contacten berusten op toevallige persoonlijke contacten - denk aan de projectleider van de gemeente die de corporatiedirecteur nog kent uit zijn studietijd. Een goed voorbeeld van zo'n toevallige samenwerking is de woonzorgzone in Hoogeveen, die is voortgekomen uit een contact tussen een corporatiedirecteur en een directeur van een gehandicapteninstelling (Zuithof, 2004).

4. *Veranderingen door de Wmo?*

De Wmo is nu ruim twee jaar oud, een goed moment om te bekijken of de wet tot de gewenste veranderingen heeft geleid. We stellen ons daarbij de volgende vraag: Welke invloed heeft de Wmo op het bevorderen van sociale samenhang, in combinatie met de fysieke aspecten van gebiedsontwikkeling? We doelen dan vooral op de gezamenlijke inspanning van gemeenten en woningcorporaties bij het vormgeven van sociale samenhang.

We zien in de zes onderzochte gemeenten dat de samenwerking tussen gemeenten en corporaties volop in beweging is. Maar deze veranderingen in samenwerking zijn nauwelijks het gevolg van de invoering van de Wmo. Het gaat eerder om autonome ontwikkelingen die goed passen bij de gedachte achter de Wmo. Een medewerker van een corporatie in Almere verwoordt dit als volgt: 'De Wmo heeft verandering gebracht, maar de wet heeft de veranderingen niet geïnitieerd.' 'Maar', zo vervolgt zij, 'het helpt wel om je succes te borgen'. In IJsselmonde zijn de corporaties en de deelgemeente samen opdrachtgever van het 'sociaal investeringsplan'. 'Let wel', zo geeft een van de respondenten aan, 'dit is niet ingegeven door de Wmo, maar is meer een uitvloeisel van hetzelfde denken, namelijk meer eigen verantwoordelijkheid van de burgers en de vraag hoe we de dienstverlening beter kunnen organiseren.' Hetzelfde geldt voor de meer actieve rol van een van de Utrechtse woningcorporaties, onder meer door het persoonlijk interviewen van bewoners in grote flats ('wonen anno 2008 is meer dan stenen'). Ondanks de eigen meer actieve rol, ziet de corporatie toch vooral een regierol voor de gemeente. Interessant is dat een geïnterviewde in dit verband spreekt van 'regie in samenspraak'.

Dat betekent dat de gemeente niet alleen de regie heeft, maar zelf ook partij is, vooral omdat zij instrumenten in handen heeft waarover corporaties niet beschikken.

Ook in de andere vier onderzochte gemeenten zijn de prestatievelden van de Wmo toch vooral gekoppeld aan bestaand beleid. Slechts een enkele keer heeft de Wmo daadwerkelijk geleid tot nieuwe beleidsstrategieën. In Almere is bijvoorbeeld een pilot geweest, waarbij niet de gemeente, maar de woningcorporatie de regie voerde over het onderhoud van de groenvoorzieningen. Uit het project bleek dat de corporatie veel beter en sneller in staat was om tot uitvoering te komen dan de gemeente. Daar tegenover stond dat de corporatie weer veel minder oog had voor het in stand houden van de contacten in de buurt en met andere professionals. 'Deze werden een beetje verwaarloosd', aldus de projectleider Wmo van de gemeente. In Uden heeft de Wmo een belangrijke impuls gegeven aan het wijkgericht werken en daarmee ook aan de daarvoor benodigde samenwerking tussen gemeente en woningcorporatie.

Tijdens onze rondgang zijn we meerdere redenen tegengekomen van waarom de Wmo vooral de voortzetting van bestaand beleid is, alsook de oorzaak van de geringe betekenis van de Wmo voor de samenwerking tussen gemeenten en corporaties. We lichten ze hierna toe.

Beleid van bovenaf

Ten eerste is de Wmo een wet die 'van bovenaf' is opgelegd. In de ogen van sommige gemeenten staan de 'Haagse beslissingen' soms ver van hun eigen praktijk af: 'De prestatievelden zijn ook maar met de natte vinger opgesteld', aldus een respondent. Dit verklaart waarom gemeenten hebben geprobeerd om de aan hen opgelegde doelstellingen zoveel mogelijk onder te brengen

bij de dingen die zij toch al deden. Desondanks bestaat volgens diezelfde respondent 'het risico dat je teveel gefocust raakt op de negen prestatievelden.'

Verder heeft dit gevoel onder gemeenten tot gevolg dat zij de ambities van het Rijk niet klakkeloos overnemen. Zo ziet de gemeente Oud-Beijerland het oprichten van een Wmo-raad als 'meer van hetzelfde' en heeft zij voor een andere aanpak gekozen. Daarnaast neemt deze gemeente geen genoegen met de negen prestatievelden. Ze heeft eigenhandig een tiende prestatieveld (volksgezondheid) toegevoegd. In IJsselmonde spreekt men van een Wmo+ beleid, waarin ook werkgelegenheid en jeugd zijn opgenomen. Sommige respondenten hebben het idee dat de Wmo vooral een bezuinigingsmaatregel is. Dat verklaart de weerstand tegen de wet: ze zouden graag meer geld zien om de nieuw toegewezen taken goed uit te voeren.

Bestaande samenwerking

Ten tweede is het natuurlijk niet zo dat er voor de invoering van de Wmo niet werd samengewerkt. Gemeenten en corporaties hebben altijd raakvlakken en dus gemeenschappelijke doelstellingen gehad, vooral bij de huisvesting van kwetsbare groepen (zorgbehoevenden, gehandicapten). In de Rotterdamse deelgemeente IJsselmonde bijvoorbeeld, bestond al een deelgemeentelijk sociaal programma, nog voor de Wmo werd ingevoerd. De deelgemeente grijpt de Wmo aan als instrument om de doelstellingen uit het programma te realiseren. Het bestaan van prestatieafspraken en convenanten maakt het voor beide partijen wel gemakkelijker om samenwerkingsverbanden aan te gaan in de Wmo, bijvoorbeeld over het aantal aangepaste woningen. In Utrecht is het aantal aangepaste woningen zelfs opgenomen in de prestatieovereenkomst: 'Er worden ten behoeve van huis-

houdens die een rolstoelgeschikte of rolstoelaangepaste woning willen 48 woningen nieuw gebouwd en 100 woningen door toewijzing gerealiseerd (Gemeente Utrecht, 2007, p.13). De projectmanager Wonen Welzijn Zorg (WWZ) van de gemeente legt uit dat in Utrecht al sinds 2001 wordt samengewerkt in het kader van de nota Wonen Welzijn Zorg (Gemeente Utrecht, 2006). De Wmo maakt het volgens haar wel eenvoudiger om elkaar aan te spreken op verplichtingen, omdat er een aparte paragraaf is opgenomen over de Wmo-prestatievelden.

Historische verhoudingen

Een derde verklaring waarom het moeilijk is om de verhoudingen tussen gemeenten en corporaties te herzien vanuit Wmo-perspectief, is de historisch gegroeide samenwerking. Zo zijn de gemeente Almere en een van de corporaties (Goede Stede) van het begin af aan samen opgetrokken. Hierdoor bestaat er volgens zowel de geïnterviewde gemeenteambtenaar als de corporatiemedewerker een grote wederzijdse betrokkenheid. Geen van beide partijen wil deze goede verhoudingen op het spel zetten vanwege een nieuwe wet. Tegelijkertijd heeft de vanzelfsprekende samenwerking tot gevolg dat niet altijd verder wordt gekeken dan de neus lang is. Eén van de respondenten geeft aan dat een commerciële verhuurder een prima partner zou kunnen zijn, maar dat er tot nu toe niet aan gedacht is om daar mee samen te gaan werken.

Hoewel gemeenten en corporaties steeds meer samenwerken, is er vooralsnog niet echt sprake van een impuls ten gevolge van de Wmo.

De Wmo-doelstellingen worden vooral gekoppeld aan bestaand beleid. Dit betekent ook dat er nog steeds een 'klassieke rolverdeling' bestaat tussen sociaal en fysiek: de fysieke kant heeft nog steeds het voortouw en de regie, en de sociale sector vervult een aanvullende rol.

5. *Ambities en barrières*

Uit gesprekken met functionarissen bij zowel gemeenten als corporaties blijkt dat zij de Wmo vooral beschouwen als een instrument om sociale ambities verder vorm te geven en doelstellingen voor wonen, welzijn en zorg in gezamenlijkheid te realiseren. Zij zien op dat terrein duidelijke kansen. De Wmo kan ertoe bijdragen dat gefragmenteerde inzet bij elkaar wordt gebracht (ontschotting), bijvoorbeeld door financieringsstromen te bundelen. Zowel de gemeente als de corporaties houden zich immers bezig met het ontwikkelen van voorzieningen voor wonen en zorg. Door de inzet te verbinden aan de Wmo-doelstellingen, kan het budget dat beide partijen daarvoor inzetten beter worden benut. Daarnaast vraagt de Wmo van professionele partijen om zich meer te richten naar de leefwereld van de burger. Wat hebben (groepen) burgers nodig om daadwerkelijk inhoud te geven aan de door de Wmo veronderstelde eigen verantwoordelijkheid en actief burgerschap? Zowel gemeenten als de corporaties ervaren deze omslag in het denken over de burger.

Hoewel de Wmo kansen biedt voor gemeenten en woningcorporaties om de sociale agenda meer in gezamenlijkheid vorm te geven, is de Wmo geen wondermiddel. Je hebt er niet van de ene op de andere dag sociale samenhang en participatie in buurten en wijken mee gerealiseerd. Uit de gesprekken blijkt dat met een aantal factoren rekening gehouden moet worden. Ten eerste blijft samenwerking bij beleid een kwestie van de juiste persoon op het juiste moment op de juiste plek. Daarbij kan het gaan om iemands persoonlijke kwaliteiten, zijn verstandhouding met anderen, de netwerken waarover iemand beschikt en de mate waarin iemand in staat is deze aan te wenden. De Wmo doet daar niets aan af.

Ten tweede moeten we niet vergeten dat gemeenten en corporaties, ondanks de vele gedeelde ambities en gezamenlijke doelstellingen, ook ieder een eigen agenda hebben en daar ook naar zullen handelen. Corporaties hebben toch ook een commercieel belang: zorgen dat de huurder op tijd zijn huur betaalt. Op de tweede plaats komen minder directe belangen, bijvoorbeeld het ondersteunen van sociaal kwetsbaren. Een voorbeeld dat goed illustreert hoe gecompliceerd de rolverdeling is, is het mislukken van de Stichting Domare in Almere, een collectieve aanpak rond wonen, welzijn en zorg. Hier waren volgens een van de respondenten teveel uiteenlopende belangen. Welzijn werd bijvoorbeeld betaald door de gemeente en hoewel de gemeente er zelf niet in participeerde, zat zij er indirect dus wel degelijk in. Daarnaast waren corporaties soms elkaars partners en soms elkaars concurrenten. Soms vond er ook uitsluiting plaats, vooral door onzekerheid in de zorgsector.

Ten derde hebben we het tot dusver gehad over de corporatie(s). Er zijn echter tal van corporaties actief in Nederland. In grote lijnen hebben zij weliswaar dezelfde doelstellingen en ambities, maar dat neemt niet weg dat zij onderling sterk kunnen verschillen voor wat betreft hun beleid en de interesse die zij tonen in de Wmo. Ook is er lang niet altijd sprake van onderlinge afstemming tussen de corporaties.

6. *Conclusie*

We zijn dit artikel begonnen met de stelling dat de Wmo meer ruimte lijkt te creëren om de sociale kant van gebiedsontwikkeling prominenter op de agenda te plaatsen. Sociale actoren vervullen van oudsher meer een aanvullende rol, dan dat zij hierin leidend zijn. Omdat de Wmo een wet is die nieuwe verhoudingen tussen overheid, maar ook maatschappelijke organisaties en burgers beoogt, zien we nieuwe kansen voor het meer centraal stellen van de sociale component van de gebiedsontwikkeling. Zowel gemeenten als woningcorporaties zijn hierin belangrijk. We zien ook dat corporaties werk hebben gemaakt van het vormgeven van hun sociaal-maatschappelijke taak en daarin vernieuwingen tot stand hebben gebracht (onder andere door inzet van methodes als ABCD, Kan Wél en RBA).

De sociaal-maatschappelijke taak zou echter wel eens onder druk kunnen komen te staan, naar aanleiding van een brief van minister Van der Laan aan de Tweede Kamer over de toekomst van de corporaties. Hij spreekt daarin de wens uit om de corporaties meer te beperken tot hun oorspronkelijke taak en ze minder ruimte te bieden voor activiteiten die niet direct tot hun taak (lijken te) behoren. Deze wijze van redeneren wordt ook gesteund door de uitkomsten van het (overigens veel bekritiseerde) onderzoek 'De Baat op Straat' (SEO, 2009). In dat rapport lezen we conclusie dat sociale investeringen door corporaties weinig effect hebben.

We hebben ook gezien dat de samenwerking tussen gemeenten en corporaties nog nauwelijks een impuls heeft gehad als gevolg van de Wmo. Gemeenten en corporaties willen vaak wel de verhoudingen met de burger veranderen (de burger centraal), maar in de vormgeving lopen zij dikwijls toch nog tegen problemen aan. Zo kregen zij in de binnenstad van Utrecht te maken

met een groep deskundige bewoners, die zowel collectief als individueel betrokken was bij de plannen voor wonen en zorg. De groep oefende druk uit op gemeente en woningcorporaties om hun wensen gerealiseerd te krijgen.

Juist in de vormgeving van de samenwerking liggen volgens ons de kansen vanuit de Wmo om de sociale kwaliteit van buurten te verbeteren. Namelijk: het ontwikkelen van een nieuw soort professionaliteit die zich daadwerkelijk staande weet te houden in de leefwereld van burgers en daarin ondersteunend kan zijn (zie ook Van der Lans, 2008). Met andere woorden: de sociale component van gebiedsontwikkeling leent zich bij uitstek om een 'welzijn nieuwe stijl' te ontwikkelen. Dit 'nieuwe welzijn' beperkt zich niet traditioneel tot de 'welzijnsector', maar is ook een opgave voor gemeenten en corporaties die hun sociaal-maatschappelijke opdracht serieus nemen. Het gaat immers om nieuwe verhoudingen tussen overheden, maatschappelijke organisaties en burgers en dat vraagt van alle partijen een bezinning op hun rol.

Als vertegenwoordiger van de belangen van de burger zal de gemeente hierin een sterke regiefunctie moeten hebben en de andere partijen, daar waar nodig, moeten bijsturen en op hun (niet-)handelen moeten aanspreken.

Literatuur

Davis (2006), *Sociale ambities van woningcorporaties in aandachtswijken: zelfbewust of arrogant?* Verslag Corpovenista-themamiddag, 5 april 2006. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.kei-centrum.nl/websites/kei/files/KEI2003/kei-files/Corpovenista/corpovenista-verslagsocialeambities-apr2006.pdf>.

Deuten, J. (2006). Veel belangstelling voor de meerwaarde van de huismeester. In: *SEV Actueel*, nr. 16.

Gemeente Utrecht (2006). *WWZ Monitor Utrecht 2006: Wonen-welzijn-zorg in de gemeente Utrecht*. Utrecht: Gemeente Utrecht, afdeling Bestuursinformatie. Gemeente Utrecht, Samen voor de Stad. Prestatieafspraken 2007-2010. Utrecht: Gemeente Utrecht.

Lans, J. van der (2008). Wmo kan niet zonder nieuw welzijnswerk. *Binnenlands Bestuur*, 29 juni 2008.

Marlet, G., Poort, J., Woerkens, C. van, Janssen, K.S. (2009). *De baat op straat*. Amsterdam: SEO.

Nederland, T. Huygen, A. & Boutellier, H. (2009). *Governance in de Wmo. Theorie en praktijk van vernieuwende sturingsmodellen*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

Pennen, T. van der & G. Helleman (2008). Zelfstandig, maar nooit alleen: sociaal en fysiek in de wijkvernieuwing. In: Ouwehand, A., R. van Kempen, R. Kleinhans & H. Visscher (red.), *Van Wijken Weten. Beleid en praktijk in de stedelijke vernieuwing*. Amsterdam: Delft University Press, pp.182-191.

RMO (2009). *Visie op huidige stand van zaken Wmo*. Briefadvies aan de staatssecretaris van VWS, mw. Dr. M. Bussemaker, 9 juni 2009.

Colofon

Dit betreft een publicatie die uitkomt binnen het VWS-programma “Beter in Meedoen”. Dit meerjarige programma is gericht op de vernieuwing en kwaliteitsverbetering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo). Meer informatie over dit programma kunt u vinden op de website: www.invoeringwmo.nl

Oprachtgever/financier	Ministerie van VWS, Programma “Beter in Meedoen”
Auteurs:	Drs. A. Huygen Dr. E. van Marissing Dr. F. de Meere
Omslag	Grafitall, Valkenswaard
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T 030-2300799 F 030-2300683 E secr@verwey-jonker.nl I www.verwey-jonker.nl

De publicatie

De publicatie kan gedownload en/of besteld worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl>.

Behalve via deze site kunt u producten bestellen door te mailen naar verwey-jonker@denhaagmediagroep.nl of faxen naar (070) 307 05 66, onder vermelding van de titel van de publicatie, uw naam, factuuradres en afleveradres.

ISBN 978-90-5830-337-0

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2009.

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut. Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld. The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute. Partial reproduction is allowed, on condition that the source is mentioned.